

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

SPECIAL ISSUE- 117

Literature & Translation

Guest Editor:

Dr. B. S. Jagdale

Principal

MGV's Arts, Science & Commerce College,
Manmad, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor of the issue :

Dr. P. G. Ambekar

Dr. V. T. Thorat

Dr. Shailaja Jaiswal

Prof. Mrs. Kavita Kakhandaki

Prof. J. P. Jondhale

Prof. M.M. Ahire

Dr. Mrs. Yogita Ghumare

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

31	अनुवाद : परिभाषा और प्रक्रिया	प्रा. राजाराम शेवाले	111
32	विज्ञापन और अनुवाद	डॉ. योगेश दाणे	113
33	हिंदी साहित्य में अन्य भाषाओं से अनुदित साहित्य	डॉ. शोभा राणे	117
34	संत कान्होपात्रा के अभंगों में विठ्ठल भक्ति	डॉ. नवनाथ गाडेकर	120
35	हिंदी साहित्य में अन्य भाषाओं से अनुदित साहित्य	डॉ. अनिता वेताल - अत्रे	123
36	किशोर शांताबाई काले की आत्मकथा छोरा कोल्हाटी का : दर्द का दस्तावेज	डॉ. विष्णू राठोड	125
37	अनुवाद की समस्याएँ एवं उपाय	डॉ. मिनल बर्वे	128
38	अनुवाद : अनुवाद प्रक्रिया और अनुवादक के गुण	प्रा. आर. एन. वाकले	131
39	भूमण्डलीकरण युग में अनुवाद की उपयोगिता	संतोष पगार, डॉ. अशोक धुलधुले	134
40	अनुवाद का क्षेत्र और हिंदी	डॉ. जालिंदर इंगले, प्रा. संदिप देवरे	138
41	अनुवाद की अन्य क्षेत्रों में उपलब्धियाँ	प्रा. आर. जे. बहोत	142
42	अनुवाद प्रक्रिया एवं सृजनशीलता	डॉ. जालिंदर इंगले, जयश्री गायकवाड	145
43	हिंदी साहित्य में अनुवाद परम्परा	डॉ. जिजाबराव पाटील	148
44	मराठी से हिंदी में अनुदित सामग्री का त्रुटीविक्षेपण	श्रीमती. प्रिया कदम	151
45	प्राचीन वाल कथा साहित्य के अनुवाद में जीवन मूल्य	सागर चौधरी	154
46	अनुवाद कि अवधारणा एवं उनका क्षेत्र	डॉ. इल्यास जेठवा	157
47	अनुवाद : स्वरूप एवं धारणा	उज्वला अहिरे	163

मराठी विभाग

48	भाषांतर मीमांसा व विविध क्षेत्रीय भाषांतराचे स्वरूप	डॉ. सुधाकर शेलार	166
49	भाषांतर व अनुवाद : उगम, विकास आणि संधी	डॉ. राजेंद्र सांगळे	172
50	भाषांतरातील अडचणी आणि उपाययोजना	डॉ. मृणालिनी कामत	176
51	अनुवाद - भाषांतर - रूपांतर : संकल्पना आणि आवश्यकता	डॉ. विलास थोरात	182
52	शास्त्रीय साहित्याचे भाषांतर	डॉ. प्रमोद आंबेकर	187
53	अनुवाद संकल्पना व परंपरा	डॉ. भाऊसाहेब गमे	191
54	भाषांतर स्वरूप आणि संकल्पना	प्रा. ए. जी. नेरकर	195
55	भाषांतर : स्वरूप शोध	डॉ. आनंद वारके	200
56	भाषांतर स्वरूप आणि संकल्पना	प्रा. गजानन भामरे	204
57	अनुवाद- भाषांतर- रूपांतर : संज्ञा संकल्पना	डॉ. अरुण पाटील	208
58	भाषांतर संस्कृती	डॉ. स्नेहल मराठे	211
59	भाषांतराचे सांस्कृतिक सामाजिक योगदान	प्रा. विद्या बोरसे	214
60	भाषांतरातील सृजनशीलता	डॉ. आनंदा गांगुर्डे	218
61	साहित्य अकादमीचे अनुवादातील योगदान	डॉ. सुरेखा जाधव	221
62	भाषांतरातील मर्जनशीलता	प्रा. अनुराधा मोरे	225
63	भाषांतर : स्वरूप, प्रकार व कार्य	प्रा. युवराज भामरे	230
64	प्रसारमाध्यमे आणि भाषांतर	प्रा. भीमसेन आवटे	236

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the paper on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can reproduce these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

भाषांतर स्वरूप आणि संकल्पना

प्रा. गजानन भामरे

महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय,
मालेगांव

भाषा ही मानवी जीवन व्यवहाराचा व प्रगतीचा मूलाधार आहे. भाषेमुळेच व्यक्ती-व्यक्ती विचार समजून घेणे शक्य झाले आहे. भाषेशिवाय मानवी जीवनाची कल्पनाच करता येत नाही. भाषेमुळेच समाज ही संस्था आकाराला आली आहे. म्हणूनच भाषेशिवाय मानव अपूर्ण ठरला असता. त्याला आपला विकास करता आला नसता. भाषा ही कमीत-कमी दोन व्यक्तींमध्ये परस्पर संबंध प्रस्थापित करण्याचे उत्कृष्ट साधन आहे, असे म्हणता येते. "भाष" या धातूचा अर्थ बोलणे असा होतो. भाषा म्हणजेच बोलण्याची विशिष्ट पध्दती असेही म्हणता येते. भाषा ही संकेतावर आधारलेली असते. प्रत्येक शब्द हा कशाचे तरी प्रतीक असतो. ध्वनीमय शब्द समुहातून भाषेचे कर्म चालते. उत्क्रांतीमुळे मानव समुहात जे बदल झाले त्या सर्व बदलांचा प्रमुख आधार भाषाच आहे. ध्वनीच्या संकेताद्वारे आपले विचार, भावना व्यक्त करण्याचे सर्वश्रेष्ठ साधन म्हणजेच भाषा होय. भाषा म्हणजे अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने उच्चारण व ठराविक ध्वनींचे संगठन होय.(1)

मानवी जीवनामध्ये संदेश देवाण-घेवाणीला खूप महत्त्व आहे. संदेशामुळे माहिती, ज्ञान, कल्पना, भावना, संवेदना, अनुभव विचार यांची देवाण-घेवाण करता येते. जागतिकीकरणानंतर यांत्रिक युगाला सुरुवात झाली. सहज आणि सुलभ संपर्क करता यावा यासाठी प्रयत्न सुरु झाले. माणसाने स्वतःचा विकास साधण्यासाठी नवनवीन यंत्राचा, तंत्रज्ञानाचा शोध लावला. संदेश वहनाच्या माध्यमांनी मोठ्या प्रमाणावर क्रांतीच केली. परदेशस्थ आपल्या नातेवाईकांशी दृश्य स्वरूपात स्वतःच्या मोबाईलवरून बोलू लागला व समोरच्या नातेवाईकाला मोबाईलमध्ये दृश्य रूपात पाहू लागला. दळणवळणाची साधने मोठ्या प्रमाणावर बदलली. त्यामुळे माणूस जगातील कोणत्याही देशात जाऊ लागला. माणसाला अशक्य वाटणाऱ्या अनेक साधनांची निर्मिती माणसानेच केली. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत निर्मितीचा वेग वाढून गरजानुरूप अशा साहित्याची निर्मिती व वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढलेला दिसतो. त्यामुळे भाषांतर अनुवाद, रूपांतर, दुभाषी या सर्वच गोष्टींनाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

जागतिकीकरणानंतर समाजातील आशय-जीवनक्षेत्रे यांचा विस्तार झाला. माहितीचे युग अवतरले. ज्ञानकेंद्री समाजाचे युग निर्माण झाले. यासाठी पुरवठा व्हावा म्हणून भाषांतरे, रूपांतरे मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागली. यातूनच इंग्रजी सारख्या भाषेतील आशय मराठी भाषेत भाषांतरित, रूपांतरित होण्याचे प्रमाण वाढले. भाषा ही एका वाजून जगाचा संघर्ष सूचित करते, तर दुसऱ्या वाजून माणसाच्या आतल्या वास्तवाची अभिव्यक्ती करीत असते. भाषा ही संदेशवहनाचे माध्यम असल्याने जगातील कोणत्याही देशाच्या भाषेशी संबंध प्रस्थापित होवू लागला यातूनच अनेक भाषेतील साहित्याशी ओळख होवू लागली. तेथील ज्ञान, माहिती भाव-भावना, विचार व पर्यायाने सामाजिक संदर्भ, संस्कृती याची ओळख इतर भाषिकांनाही व्हावी या हेतूने भाषांतरे रूपांतरे मोठ्या प्रमाणावर होण्यास सुरुवात झाली.

'भाषांतर' हा शब्द इंग्रजीतील 'ट्रान्सलेशन' या शब्दासाठी वापरला जातो. इंग्रजीतील हा शब्दही लॅटीन भाषेतून आलेला दिसतो. तो 'ट्रान्सलेटम' असा आहे. 'ट्रान्स' म्हणजे पलीकडे किंवा दुसरीकडे आणि 'लेट्म' म्हणजे घेऊन जाणे असा होतो. म्हणजेच स्थलांतरित करणे असा आहे. एका भाषेत व्यक्त झालेला आशय, विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करण्यासाठी त्याचा वापर केला जाऊ लागला. म्हणूनच भाषांतर म्हणजे एका भाषेत व्यक्त केलेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे, घेऊन जाणे असे म्हणता येते. दोन वेगवेगळ्या भाषिकातील अंतर कमी करण्याचे कार्य भाषांतरामुळे घडून येते. भाषांतर घडून येण्यासाठी किमान दोन भाषांची आवश्यकता असते. ज्या भाषेत आशय प्रथमतः मांडला जातो.

तिला 'मूळभाषा' असे म्हणतात. तर ज्या दुसऱ्या भाषेत अशा आशयाची मांडणी केली जाते. तिला 'लक्ष्य भाषा' असे म्हणतात. म्हणूनच भाषांतरकाराला या दोन्हीही भाषा येणे महत्त्वाचे ठरते त्यातील शब्द संग्रह, वाक्यरचना, व्याकरणाचे नियम, या सर्वांचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. कारण मूळ भाषेतील आशयात कुठलाही बदल न करता 'लक्ष्य भाषेत' मांडण्याची प्रक्रिया भाषांतरकाराला करावी लागते. म्हणूनच भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील चिन्ह व्यवस्थेतून किंवा प्रतीक व्यवस्थेतून अभिव्यक्त होणारा संकेतार्थ दुसऱ्या म्हणजे लक्ष्य भाषेतील प्रतीक व्यवस्थेत व्यक्त करणे होय, असेही म्हटले जाते.

भाषांतर ही संवादाची प्रक्रिया आहे. संप्रेषण हा मानवाच्या विकासातील महत्त्वाचा घटक आहे. एका भाषेतील कलाकृती दुसऱ्या भाषेत मांडणे म्हणजे तिचे भाषिक रूपांतरण करणे होय. विशिष्ट भाषेतील लेखक आपल्या संस्कृतीसह जगण्याच्या व्यथा, वेदनांची किंवा विशिष्ट आशयाची मांडणी जेव्हा आपल्या भाषेत करतो. तेव्हा ती कलाकृती जर श्रेष्ठ दर्जाची असेल किंवा इतरही भाषिक समुहाला त्यातून काही जीवनमूल्ये प्राप्त होणारी असतील तर अशा कलाकृतीचे भाषांतर घडणे अपेक्षित असते. थोडक्यात भाषांतरात कलाकृती ही समाज भान आणि जाण घडविणारी असते. तो लेखक आणि वाचकांचा संवाद असतो. या संवादातून आत्मभान, समाजभान, सामाजिक मूल्ये, व्यक्तिगत मूल्ये यांची रुजवात होणारी असते. भाषांतर हा एक प्रकारचा प्रवास असतो. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेकडे जाण्याचा केवळ भाषिक प्रवास नसून संस्कृतीचाही प्रवास असतो. त्यातून विशिष्ट भाषेच्या समाजाची संस्कृती परावर्तीत होत असते. त्यामुळे भाषांतरात केली जाणारी कलाकृती ही बेजोड असते.

एखाद्या विशिष्ट भाषेतील कलाकृती आपल्या स्वतःच्या भाषेत भाषांतरित करताना भाषांतरकाराला अनेक बारकावे टिपावे लागतात. त्यांचा सखोल पट मांडावा लागतो. नाहीतर भाषांतर उथळ होण्याचा संभव असतो. त्यामुळे भाषांतरकाराला दोन्ही भाषेचे सखोल ज्ञान असणे गरजेचे असते. आज जगाची ज्ञान भाषा म्हणून इंग्रजी सारख्या भाषेकडे पाहिले जाते. जगातील सर्वच आघाड्यावरील ज्ञान या भाषेमध्ये समाविष्ट झाले आहे. यातूनच इंग्रजी सारख्या भाषेत अनेक श्रेष्ठ दर्जाच्या कलाकृती आहेत. यांचे भाषांतरण किंवा रूपांतरण मोठ्या प्रमाणावर मराठी भाषेत झालेले दिसते. यातून पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख मराठी भाषिकांना करून देण्याचा उद्देश दिसतो. परंतु इंग्रजीप्रमाणेच अनेक भारतीय भाषामध्ये श्रेष्ठ कलाकृती आहेत. भारत हा धार्मिक व सामाजिकदृष्ट्या विविधतेने नटलेला देश आहे. या विविध जातीच्या व लोक समुहाच्या विविध भाषा भारतात प्राचीन काळापासूनच अस्तित्वात आहेत. या लोक समुहाच्या भाषेत अनेक लोककथा, दंतकथा दिसतात. त्यातील लोकसंस्कृती त्या त्या भाषेत कलाकृती निर्माण होवून साहित्यविश्वाचा भाग बनली आहे. या भारतीय भाषांमधूनही इतर भाषेमध्ये भाषांतर होणे अपेक्षित आहे. त्यातल्या त्यात मराठी भाषेमध्ये हे साहित्य येणे अगत्याचे ठरते.

पाश्चात्य भाषेतील साहित्य मराठीत अनुवादीत करतांना अनेक गोष्टीचे भान भाषांतरकाराला ठेवावे लागते. कारण इंग्रजी भाषेत सर्वच साम्राज्यवादी दृष्टीकोन दिसतो. पाश्चात्य मंडळीही उपभोगवादी वृत्तीची आहे. जगाची ज्ञान भाषा म्हणून ज्या भाषेकडे पाहिले जाते ती पुन्हा जगातील वेगवेगळ्या संस्कृतींना वेगवेगळ्या प्रकारांनी गिळंकृत करण्याची भाषा बनू पाहत आहे. उच्चभू संस्कृतीचे गोडवे गाणारी व त्या प्रकारची मांडणी करणारी ठरू पाहते आहे. जगातील इतर संस्कृतींची ओळख व मांडणी होणे गरजेचे आहे. भारतीय भाषांबरोबरच जगातील इंग्रजीशिवाय इतर भाषेतील कलाकृतींचेही भाषांतर होणे गरजेचे असते. बदलत्या काळानुसार माणसाने बहुभाषिक असणे गरजेचे असले तरी जगातील प्रत्येक भाषा माणसाला शिकता येईलच असे नाही. त्यामुळे जागतिक स्तरावरील वेगवेगळ्या भाषेतील श्रेष्ठ कलाकृती, त्यातील लेखकाचा जीवनाविषयक दृष्टीकोन, सामाजिक आशय इत्यादी दुसऱ्या भाषेत भाषांतरात होणे महत्त्वाचे ठरते.

भाषाविषयीची रचनाबंध हे प्रत्येक भाषेचे वेगवेगळे असतात. ती त्या समाजाची प्रकृती असते. त्यामुळे तेथील भौगोलिक परिस्थिती, रूढी-परंपरा, राहणीमान या सर्वांसाठी भाषिक शब्द योजना महत्त्वाची असते व ते त्या भाषेचे तेथील वातावरणाशी मिळते-जुळते रूप असते. अशा भाषेतील एखाद्या साहित्यकृतीचे भाषांतर, रूपांतर किंवा अनुवाद करताना त्या भाषेतील बारकावे माहिती असावे लागतात. तसेच भाषांतरित साहित्यकृतीची भाषा म्हणजे ज्या भाषेत भाषांतर करावयाचे आहे. ती भाषासुद्धा खोलवर अवगत असणे महत्त्वाचे ठरते. कारण व्याकरणिकदृष्ट्या प्रत्येक भाषेची वैशिष्ट्ये ही वेगवेगळी असतात. शब्दयोजना, कर्ता, कर्म, क्रियापद याचे स्थान सुद्धा वेगवेगळे असते. त्यामुळे याचा देखील विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

आधुनिक काळात बदलत्या साधनांच्या आधारे जग झपाट्याने जवळ येऊ लागले आहे. त्यामुळे भाषाविषयक दृष्टीकोन बदलताना दिसतो. अनेक बाबतीत भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तौलनिक भाषाभ्यासालाही गती मिळाली आहे. समाजातील वेगवेगळ्या क्षेत्रात झालेले बदल, प्रसारमाध्यमांची झालेली क्रांती, ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञानातील संशोधन, दळणवळणाच्या उपलब्ध झालेल्या सुखसोयी, भौतिक साधनांची रेलचेल. या सर्वांमुळे मानवाची जीवनशैली झपाट्याने बदलते आहे. दिवसागणिक काहिलरी नवीन घडते आहे. या सर्व बाबी जागतिक पातळीवर प्रत्येक भाषिक समुहासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्यामुळेच भाषांतराला महत्त्व प्राप्त होते. असे असले तरी भाषांतर करणे ही एक कला आहे. ते सरावाने आत्मसात करण्याचे तंत्र नाही. कारण भाषांतरकाराला लक्ष्य भाषा व मूळ साहित्याची भाषा या दोन्हीही भाषेवर स्वतःचे भाषिक प्रभुत्व प्राप्त करूनच भाषांतर करावे लागते. कारण दोन भिन्न भाषिक समाजातील अंतर कमी करण्याचे काम भाषांतरामुळे होत असते. भाषांतरकाराला मूळ भाषेतील साहित्यकृतीचे वाचन करून आशय समाजावून घ्यावा लागतो. त्यातील विचारांचे विश्लेषण करावे लागते. लेखकाची जीवनमूल्ये समजावून घ्यावी लागतात. त्यांनतर साहित्यकृतीच्या किंवा संहितेच्या मूळ आशयात कुठलाही बदल न करता लक्ष्य भाषेत त्याची मांडणी करणे आवश्यक ठरते. त्यातही आधुनिक भाषाविज्ञानाचे मांडलेल्या सिद्धांतांचा विचार भाषांतरकाराला करावा लागतो.

मूळ संहितेतून ग्राहक भाषेकडे जाण्यापूर्वी भाषांतरकार आशयाचे विश्लेषण करून लक्ष्यभाषेत तिची मांडणी करतो. भाषांतर प्रक्रियेतील या तत्त्वाला महत्त्व देऊन आधुनिक काळात नवा विचार स्विकारला गेला. भाषांतरकाराच्या मानसिक, भावनिक व वैचारिक घटकांना महत्त्व देऊन 'अनुवाद' ही एक नवीन संकल्पना स्विकारली गेली आहे. मूळभाषेतील आशय लक्ष्यभाषेत संक्रमित करण्याच्या तंत्रापेक्षा अनुवाद या संकल्पनेत "भाषांतरकाराच्या भावनिक, वैचारिक दृष्टीला महत्त्व आहे. अनुवाद ही दोन भाषेतील आंतरक्रिया आहे. या तिच्या व्यापक स्वरूपाला महत्त्व देऊन भाषांतर ऐवजी अनुवाद हा शब्द रुढ झाला. थोडक्यात भाषांतरकाराच्या सृजनशीलतेला महत्त्व देणारा व दोन भाषेतील आंतरक्रिया असलेला घटक म्हणजे अनुवाद होय (2), असे म्हणता येते. भाषांतर आणि अनुवाद यांच्यात खरेतर पुसटशी रेषा आहे. यात सुक्ष्म फरक आहे. भाषांतर करताना मूळ शब्द व वाक्य जशीच्या तशी ठेवण्याचा प्रयत्न होताना दिसतो. अनुवादात मूळ लेखनाचे शब्दशः रूपांतर न घडता त्यातला भावार्थ, आशय समजून घेणे व सौंदर्यदृष्टी ठेवून अनुवादात उतरवणे अगत्याचे ठरते.

भाषांतर करताना कोणत्याही मूळ ग्रंथाच्या शैलीचे दर्शन घडवताना विशेष करून ललित साहित्यकृतीचे, शब्दप्रधान साहित्य प्रकाराचे भाषांतर करताना, उद्दिष्टांच्या जास्तीत जास्त जवळ जाण्यासाठी भाषांतरकाराजवळ 'अनुवाद' कौशल्यच असावे लागते. म्हणूनच भाषांतर ही एक कला मानताना त्या भाषांचे व्याकरण शब्द संग्रह, वैचारिक भूमिका, सामाजिक-सांस्कृतिक व वाङ्मयीन संकेत, शब्दोच्चार याकडे जाणीवपूर्वक, बारकाईने लक्ष द्यावे लागते. प्रत्येक भाषेची प्रकृती व रूपबंध वेगवेगळे असल्याने वाक्यरचना, व्याकरण, शब्दसंग्रह इत्यादी भिन्न भिन्न मानताना या सर्वांचा व्यासंग भाषांतरकारास असावा लागतो. या पध्दतीने मूळ भाषेतील आशय नेमकेपणाने लक्ष्य भाषेत संक्रमित

करणे हे त्यामुळेच भाषांतरकाराचे कौशल्य मानले जाते (3). भाषांतर करताना मूळ भाषेतील कलाकृतीचा डोल सांभाळणे गरजेचे असते. सामाजिक सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन संकेत पाळणे आवश्यक असते. म्हणूनच भाषांतर हे दोन भिन्न भाषिक समुहाला जोडणारा दुवा ठरते.

संदर्भ :

1. पिचड नलिनी आणि इतर- आशयमुक्त अध्यापन पध्दती पुस्तक 1 ले य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक एप्रिल-2004 पृष्ठ क्र.3
2. डॉ.जोशी आणि प्रभाकर किशोर 'उपयोजित मराठी' पृष्ठ 120
3. डॉ.मोकाशी मधूकर भाषांतर चिकित्सा, पृष्ठ-40

